

- 2 -

16

lom fašizmu, kao pokretu, koji je iznikao iz futurizma. G. Marinetti je, zatim, na dugačko govorio o inicijatoru i današnjem glavnom pokretaču cele italijanske duhovne renesanse g. Musoliniju, koji prema g. Marinetiju nije samo genijalni državnik već nadasve veliki i genijalni pesnik(!?). Tako je cela ova konferenca, koje je bila najavljena, kao isključivo literarna, imala apsolutno političko-propagandistički karakter, zbog čega je upravo ovome i bio poslan g. Marinetti, jedan od najistaknutijih savremenih fašista i čovek poverenja g. Musolinija i današnjeg zvaničnog fašizma. Interesantno je, da je u redu tih istih ideja, g. Musolini završio svoj govor, aludirajući na dve mediteranske sestre: veliku Italiju i malu Grčku, koje, kao naslednice dveju velikih tradicija, mereju da drže u dinamici aktuelnosti današnji Mediteranec i dadu dokaza svojih nekih političkih i miralnih snaga. Ovak završetak bio je dovoljan da otkrije namere g. Marinetija i njegovih gospodara, koji ne prestaju, da u svakom pogledu ističu upravo ove zajedničke mediteranske veze dveju zemalja, koje predstavljaju, kako je poznato, glavni oslon fašističke politike na Mediteranciju, kao kontrast famouske politike na evome delu sveta.

Interesantno je, u tom pogledu, istaći, da su grčki zvanični krugovi, kao i intelektualni, učinili više nego što je trebalo, da se reklamira ovaj beravak g. Marinetija u Atini, ne oseci u g. Marinetiju velikog literata ili intelektualca, u čije je meralne vrednosti gledala sa posmehom, zhatičeljnem i ironijem atinska javnost, već isključivog i direktnog ekspananta fašističkog režima. Otuda i ona velika užurbanost g. Mihalakopuleosa, artizama grčke mediteranske politike i sporazuma u Italijom, koji je prisustvovao svim banketima i svim konferencama, kao i svih grčkih poluzvaničnih krugova, koji su nastojali da uvere g. Marinetija u svoje velike italofilske osećaje. Značajno je, da je medju priredjivačima ovih prisilnih pokloonsva uzelo mnoge učesnike i od strane naših tako zvanih grčkih prijatelja, koji su upravo u tome, uvek po naredjenju grčke vlade, hteli da pokažu, kako ih u svemu tome vezuju isti osećaji jednakog i zajedničkog "prijateljstva", koja grčku vladu vezuju sa vladama Italije i Jugoslavije. Sve je to, u svome slučaju, bilo i suviše preterano!

9/15/73
II
Dopisnik Centralnog proglašava
u Atini

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА ON IDEAS AND BOOKS

Горан Милорадовић

Под гусеницама историје (О књизи Драгана Крстића, *Психолошке белешке 1974–1975*, Савремена администрација, Београд 1992, с. 450)

У овим часовима меланхолије осећам како ми ради татај лоботом, идеолошки хируршки нож који пресеца у мени природно даће везе сазнања, осећања и хтења. У другим психолошким условима ми не примећујем, и онда сам „прилагођен”, миша се чини да је све у реду...

Д. Крстић, с. 53.

Већ осам година јавности је доступан део дневника познатог психолога и професора универзитета Драгана Крстића. Рукопис дневника је настајао од 1960. до 1988. године и чини га више хиљада страница, а књига доноси само део текста настао током 1974. и 1975. године. Упркос томе што дневници у принципу представљају интимно штиво, већ на основу те две објављене године јасно је да је реч о изузетном историјском извору, чији садржај би могао бити занимљив и широј публици. Аутор је, осим коментарисања актуелних догађаја, немало простора посветио и реминисценцијама на историјске догађаје и појаве, коментарисању литературе, филмова и телевизијског програма, сећањима на људе које је некада знао и касније, у време писања дневника, поново сретао и, нарочито, покушајима да све то протумачи са становишта психолога.¹

Пред нама је књига за коју се без дилеме може рећи да је дело унутрашњег емигранта, за чије постојање није знао нико, чак ни његов друг из младости, а касније рецензент рукописа дневника и писац говора Света Лукић. Толика неповерљивост према средини несумњиво је последица политичких и друштвених околности, у којима је пуки опста-

¹ Срдачно захваљујем психологу доц. др Јовану Мирићу за стручну помоћ приликом писања овог текста. Без његових критичких примедби и додатних објашњења могућност да залутам на терену који недовољно познајем била би далеко већа, а последице погубније.

нак условљавао све друге потребе и мотиве.² То га је одвело у ризикантну позицију интелектуалца у тоталитарном систему, принуђеног да развија двоструки его, у чему Крстић не предвиђа ни „елементе артифицијелне схизофреније”.³ Осим тога, дубока дискреција у којој су белешке настајале имала је за последицу и недостатак икакве повратне информације, током скоро три деценије. У тој околности треба тражити један од узрока недостацима које ова књига има, али који ипак не претежу над врлинама. А међу њене врлине свакако треба сврстати богатство тема којима се аутор бавио.

Опсег интересовања

Економија је једна од неочекиваних области у којима Крстић налази материјал за аналитичко промишљање савремености и блиске прошлости. Економска емиграција из Југославије на Запад је, по њему, 1974. године досегла два милиона људи,⁴ а: „... Све социјалистичке земље практично су преведене у сателитске земље Запада, коме служе као енергетска и сировинска база. Помагањем социјалистичких револуција на Истоку, Запад је просто збрисао сваку конкуренцију некадашњих јаких економија... Све ово се неминовно одражава и на боравак наших људи у иностранству, који ће бити све дужи и обухватаће све већи број људи. Већ сада је то страховити биолошки и психолошки губитак за Југославију, посебно Србију...”⁵

Додатни доказ колонијалног статуса Југославије Крстић види у језичкој политици у просвети. Као члан комисије за увођење страних језика у основне школе Крстић је знао да је, уз утицај државе, „... добијена пропорција од око 70–80% енглеског, а остало је било подељено на друге језике. Да није било наметнутих ограничења, свих 100% ученика (родитеља) изабрало би енглески језик...”⁶ Крстић је свестан користи од

² Прве послератне године савременици су доживљавали као време доушњиштва, застрашивања, хапшења, насилне измене социјалне структуре градова, посебно Београда, и сузбијања приватности и грађанских слобода до крајњих граница. Види: Лукић, Света, *Уз „Психолошке белешке”*, у: Крстић, Драган, *Психолошке белешке*, Београд 1992, с. 447, 448. И сам Крстић је са својих 18 година, (1948. године) био хапшен „због буржоаског порекла” и ислеђен у „Плавњачи”, а потом био послат на присилни рад у логору за политичке противнике, отвореном у порушеном фрушкогорском манастиру Велика Ремета (с. 383–390).

³ Крстић, Драган, *Психолошке белешке*, Београд 1992, с. 6. (у даљем тексту: Крстић...)

⁴ Крстић..., с. 94.

⁵ Крстић..., с. 116.

⁶ Крстић..., с. 369.

познавања страних језика, али начин на који се они уводе (за недорастао узрост, искључиво енглески), наводи га на даља размишљања: „...Као да нико више не верује у Логос матерњег језика, и као да сви верују у Логос оног другог, страног језика. Тај други Логос нас је много коштао, и још ће нас коштати.”⁷ Та стрепња проистиче из Крстићеве бриге за однос друштва према матерњем језику, изузетно битном за интелектуални развој и формирање идентитета, а према коме је, смаграм, испољено „ниподаштавање”. Крстићев критички однос према институционалној политици произлази из његових конзервативних и традиционалистичких схватања, али управо та критичка дистанца чини од тог дневника занимљив извор за проучавање друштва и времена у коме и о коме пише.

Финансије, односно унутрашњи и спољашњи дугови, као показатељ стања у земљи и индикатор њене перспективе, такође су предмет Крстићевог занимања.⁸ Катастрофално стање у тој сфери навело га је на врло песимистичка очекивања, која је време потпуно потврдило: „... Оно што држи заједно ову земљу нису њене унутарње кохезионе снаге, већ општи, светски интеграциони процеси, који је споља ’придржавају’. Наилазеће промене ће неминовно поставити и питање интегритета Југославије, који се може одржати једино принудом, а не демократијом...”⁹ Импресивна далековидост. С падом Берлинског зида финансијско улагање Запада у Југославију престало је да буде неопходно, демократски избори су постали услов легитимности власти, а апарат принуде ограничен је и контролисан споља, чиме су дезинтеграциони процеси постали незадрживи.

За пажљивог посматрача и рад службе здравствене заштите може бити врло поуздан индикатор стања у неком друштву. По Крстићу, здравство „... представља једно од најмоћнијих средстава уцене становништва од стране тоталитарног система...”¹⁰ Зато је било неопходно остварити максималну контролу над том институцијом, што је у Југославији и чињено опробаним бољшевичким методима. Али то је имало и своју цену: „... Диктатор може да постави систем који негативно селекционише и на сва виша хијерархијска места поставља све неспособније, а после губи контролу над односима са реалношћу. ... слом ће настати из распада когнитивних функција...”¹¹ Ово предвиђање, у основи, догађаји су

⁷ Крстић..., с. 370, опширније с. 368–370.

⁸ Крстић..., с. 124–130.

⁹ Крстић..., с. 130.

¹⁰ Крстић..., с. 392.

¹¹ Крстић..., с. 397.

потврдили, иако то није био, нити је могао бити, једини разлог слома система.

Схватање законодавства је још једна од специфичности менталног склопа који је Крстић настојао да разуме и протумачи: „... Комунистичкој идеологији, структури личности и свести комунисте једноставно смета било које ограничење њиховим прохтевима... у монтираном божанском статусу њихових вођа, који је за све њих репрезентовао њихову жељену трансцедентну природу... треба тражити психолошке разлоге њиховог одбијања да прихвате законе. Они воле да их постављају, просто их грозничаво доносе... Али они воле само процес доношења закона, а не и саме законе, које у дубини своје интиме не воле и не прихватају. Не воле их зато што се тако као припадници тоталитарне власти комфорије осећају, да би избегли ограничења у својим намерама, не воле их зато што их закони несвесно подсећају на многе противзаконите ствари које су учинили. ... појединац... мора бити неизван... пред комунистичким законима...”¹² Практично, постојао је привид правне државе, који је био инструмент стварног центра моћи – партијског врха.

О уметности

Уметност је једна од области којима Крстић посвећује посебну пажњу, наравно у склопу свог схватања историје двадесетог века. Он, настојећи да то своје интересовање образложи, каже: „... Интуитивни и уметнички ум надмоћнији су од свих 'истраживања', вођених савременим скупим научним методама, које често нису ништа друго до један когнитивно-емотивни аранжман савременог човека у болном сусрету с реалношћу. ...”¹³ Посебно помињући Пикаса, Далија и Буњuela, са њиховим „разбијеним простором” и „испретураним релацијама”, он констатује: „... Та три Шпанца просто су хрупила у средиште европске културе управо у време када се у Шпанији припремао и када се водио крволочни грађански рат, који је постао прототип свега онога што ће се само мало касније одигравати у целој Европи, нарочито у њеном источном делу. ... Шпанија је представљала и прву позорницу на којој су јавно и легитимно успостављене хаотичне и инверзне релације...”¹⁴

Друге назнаке куда се креће Европа Крстић налази у уметничким делима из још дубље прошлости: „... био сам опчињен призорима које је Бош скоро пет векова раније насликао, а који су се поново почели јављати, и то око мене. Ни тада ни касније нисам могао схватити Боша

¹² Крстић..., с. 399, опширније с. 397–400.

¹³ Крстић..., с. 88.

¹⁴ Крстић..., с. 238.

као сликара фантастичног. ...”¹⁵ Ово је импресија из времена Другог светског рата, али је и потоња реалност имала шта да понуди пажљивом и квалификованом посматрачу: „... Режим се плаши поезије, он је то много пута показао, најпре убијањем и тамничењем песника, а сада јавно и јасно наглашава како неће трпети ни јавно читање и слушање поезије. ... Из тога страха родио се 'социјалистички реализам', чија је основна природа тежња да се удаљи од реалности и да праву реалност замени неком лажном...”¹⁶ Крстић овим својим запажањима потврђује да уметност, схваћена као извор, може пружити драгоцене податке, ако је свом критичком методу подвргне истраживач који за њу има слуша (психолог или историчар, свеједно).

О урбанизму

У време комунистичке власти у Југославији је масовно практикован нови начин становања, у тзв. машинама за спавање.¹⁷ Крстић у њему види значајан индикатор социјално-психолошких тежњи: „... У наставку 'западноевропејске' болшевичке традиције, и овде је 'уређивање' преузето са Запада у виду Корбизијеових тоталитаристичких идеја, које у концепту искључују могућност развоја свог огњишта и средишта, заједно са одбацивањем концепта улице и онемогућавања социјалних односа. Основни смисао комунистичких концепата простора за нашање било је стварање осећања индивидуалне угрожености, несигурности и незаштићености. ...”¹⁸

Из тих општих запажања Крстић изводи и закључке који се односе специјално на Југославију: „... Постављен је критеријум да ће бити 'социјалистичко' и 'револуционарно' оно што ће служити као релејна станица иностраних модела понашања, нарочито оних средина, које су учествовале у довођењу комуниста на власт у Југославији, које су материјално богате и од којих читав систем колонијално зависи. У архитектури и урбанизму то је довело до грубих имитација, провинцијалних неукусности, градитељске немоћи и узбуркане ирационалности грађења...”¹⁹ Све ово, сматра Крстић, „... само још једном указује да се комунизам није јавио независно од скривених тежњи текуће цивилизације, већ да је само њен екстремни облик.”²⁰ Израз „текућа цивилизација” односи се

¹⁵ Крстић..., с. 322.

¹⁶ Крстић..., с. 438–439.

¹⁷ Крстић..., с. 40.

¹⁸ Крстић..., с. 240–241. На исту тему опширније: с. 21, 22, 35–41, 169, 170, 240–243.

¹⁹ Крстић..., с. 170.

²⁰ Крстић..., с. 243.

на грађанско друштво, без обзира на варијанте које је попримило. Упркос томе што је и сам припадник грађанског слоја, Крстић има врло критичан однос према неким елементима идејног корпуса који тај слој заступа, а који је, на различите начине, био афирмисан у оба војно-политичка блока. Он одбацује идеје које се не поклапају са скупом хришћанских вредности (од кога не може и не жели да одступи), без обзира на то да ли долазе са „истока” или „запада”.²¹

Срби и други народи

Немало простора у *Психолошким белешкама* посвећено је односу Срба и других, понекад великих, утицајних и далеких, а чешће малих суседних народа. Нешто већи простор аутор посвећује прогону Срба са Косова и Метохије, али за њега то није само актуелно политичко питање, које се управо тада разгоревало, већ и фокус далеко опсежнијих процеса: „... Пре или касније прича о Косову мора да се отвори, а тада ће морати да се отвори и једна шира прича. Онако како је Косово само једна епизода опште историјске пометње у Европи и шире, тако ће с њим почети крај не само тоталитарног система у Југославији већ и крај једне епохе смутње у европској историји. ...”²² Упркос Крстићевој евидентној способности антиципирања, коју потврђује и овај цитат, његовом читаоцу на прелазу двају векова ово ипак мора да звучи превише оптимистично.

Дуг је списак оних које, по Крстићу, уједињује мржња према Србима: „... Словенци, покатоличени Срби као Словенци, Хрвати, покатоличени Срби као Хрвати, Мађари, Немци (Фолксдојчери), исламизирани или покатоличени Срби у Босни или Херцеговини, Албанци, Шиптари, исламизирани или покатоличени Срби као Албанци и Шиптари, побугарчени или грцизирани Срби у Македонији...”²³ Крстић, осврћући се на протекло столеће, превиђа замке генерализација и констатује да је „... мржња монструозних размера била... једина константа на југоистоку Европе...” и да постоји „апсолутна сагласност” између Ватикана, Коминтерне и масонерије, усмерена на биолошко истребљење Срба.²⁴ Он и сам помишља да је ова веза „... тотално ирационална, изван сваког разума...”²⁵ јер реч је о међусобно конкурентским организацијама, али

²¹ О Крстићевим идејним назорима опширније види у одељцима овог текста под насловима: „О идејама и идеологијама” и „О историји”.

²² Крстић..., с. 32.

²³ Крстић..., с. 29. Набрајање се наставља припадницима других религија и конфесија, идеологија и партија...

²⁴ Крстић..., с. 29–30.

²⁵ Крстић..., с. 30.

ипак не успева да тај модерни мит оспори. Међутим, могла би се, експеримента ради, на основу Крстићеве интерпретације историје, поставити и дијаметрално супротна теза: Срби су лако могли бити потпуно истребљени да их није спасла управо међусобна конкуренција према њима непријатељски настројених интернационалних организација. Да ли би такво тумачење било „изван сваког разума”? Можда је Крстићево опредељење за прво тумачење последица историјског искуства које му је донео Двадесети век?

Ипак, јасно је да ниједна од те две крајње поједностављене тезе не објашњава нашу новију историју, јер истини се може приближавати само онај ко критички промишља што је могуће шири асортиман могућих тумачења, увек се враћајући егзактној бази проверљивих чињеница, чврсто ситуираних у простор и време. Један раслојенији приступ, који би на југоистоку Европе, тј. на Балкану, видео и друге садржаје (нпр. привредну заосталост, верску и националну шароликост, културну неразвијеност, саобраћајну и урбанистичку закржљалост, непросвећеност, итд...), а не само неке последице политичке историје, можда не би тако лако западао у стереотипе. Оваква, парцијална виђења историје, попут Крстићевог, нису незанимљива, али могу лако да заведу на беспуће ирационалног или хорсокак агностицизма. Један од начина заштите је неговање строге критичности и према другима и према себи. Крстић као да покушава да крене тим путем када запажа специфичност моралне структуре свог народа: „... Тај морал је превише апстрактан, налази се у некој есхатолошкој равни, али нема додир са реалношћу. ...”²⁶ На основу разматрања улоге коју су етичка схватања имала у важном и контроверзном догађају савремене српске историје, какав редставља државни удар од 27. марта 1941. године,²⁷ може се разумети да је „есхатолошка равна” у ствари алузија на косовски мит као битну саставницу моралне структуре Срба.

Свестан своје озлојеђености над неправдом коју је његов народ истрпео у двадесетом веку и могућности да она утиче на поузданост његовог расуђивања, Крстић се у једном тренутку преиспитује: „... Све ово личи на параноидну причу. Ма како сумануто било претпоставити да су Срби били предмет толике пажње и таквог антагонизма и великих интернационалних организација и великих држава – остаје чињеница

²⁶ Крстић..., с. 28.

²⁷ О пучу Крстић каже: „... Била је то класична инфлација архетипа посвећености трансцендентном свету, са хиупертрофираним и погубним односом према жнебеском царству’. За тај слом односа према реалности морају сносити одговорност и српска интелигенција и Српска православна црква, а о уплетеним политичарима и војницима да и не говорим – они н е заслужују ни спомен одговорности, били су заиста обичне ништарије. Записујем ову опомену о одговорности, јер се она може лако односити и према мени...”. Крстић..., с. 87.

да они то стварно јесу били. Ако има нечег параноидног у тој причи, онда је то параноја оних који су у Србима морали видети главну сметњу свом утицају на овом простору. ...”²⁸ Људска одређеност географским околностима и биолошким и историјским наслеђем резултира различитим менталитетима, од којих зависи схватање интереса и начина за његову реализацију. Испарцелисаност и стратешки значај Балкана фокусирају те разлике на малом простору, у чијем средишту је српска држава. Зашто је потребна „параноја” да би се то објаснило?

О идејама и идеологијама

Крстић о идеологијама које су обележиле историју двадесетог века говори истовремено са дистанце некога ко не прихвата њихов вредносни систем и историјске последице, али и као неко у чијем животу су оне оставиле дубоке бразготине. Природно је да се највише бави комунизмом, јер је ефекте тог друштвеног експеримента и сам непосредно и дуго осећао, али то не значи да остале утопијске пројекте занемарује.²⁹ Он више пута пореди два идеолошка и војно-политичка блока и констатира њихову конвергентност: „... Комунистичка идеологија води, у ствари, у ’убрзани’ капитализам ако се ствари посматрају као ошта друштвена конструкција. Али и саме комунистичке вође живе на ’убрзано’ капиталистички начин, са типичним примитивизмом првобитног капитализма, и са исто тако суровим међусобним обрачунама како су се рани капиталисти међусобно обрачунавали... Једино што комунистичке вође не преузимају и не убрзавају из капитализма је конкуренција...”³⁰

Крстић је, коментаришући стање духа у Југославији седамдесетих година, сматрао да „... Већина од нас зна да иза феноменолошки дате реалности постоји једна друга, истинита стварност, али сви којима је стало до друштвеног (то значи и биолошког) опстанка, морају се понашати у оквиру онога што је дато као производ друштвених механизма. ...”³¹ На основу таквог виђења, он је настојао да неке примере психопатологије протумачи „... последицом прихватања лажне реалности као једине истините. ... Мислим да идеолошко мишљење (у оквиру тотали-

²⁸ Крстић..., с. 32. Међунационалним односима посвећене су и странице 23–32, 216–217, 381–383, 407–428.

²⁹ „... Још пре рата и ових страховитих утопијских убрзања, Берђајев је рекао да је најважнији податак о нашем стању чињеница да су утопије почеле да се остварују... не треба previdети и чињеницу извесне блискости процеса и на Истоку и оних на Западу... У ствари, утопије у свим својим ирационалностима рођене су на Западу, а на Истоку су само доживеле своју сумануту радикализацију...” (Крстић..., с. 275–276).

³⁰ Крстић..., с. 13–14.

³¹ Крстић..., с. 172.

тарних идеологија нашег времена) подразумева претходну или потоњу импозитивност ега. ...”³² Аутор анализира више појединачних примера руинарања личности, али сви они ипак не излазе ван једног општег оквира, који он доживљава као процес разарања колективног европског идентитета и европског система вредности.

Покушавајући да објасни необична понашања која су разне масовне убице због идеолошких разлога показале током двадесетог века (равнодушност или љубазност према жртвама, веселост након убистава), Крстић закључује да „... Тоталитарне идеологије... уводе један психолошки механизам који врши неку врсту лоботомије над припадницима те идеологије. ... (па)... субјекти остају без... одговарајућих емоција. ...”³³ Он то повезује са распадањем европске (тј. хришћанске) структуре свести, каква је преовлађивала још током деветнаестог века, те неке шизоидне аспекте понашања покушава да објасни измењеним односом између когнитивне, афективне и конативне димензије психе тих људи. Тај нови концепт свести силом је наметан, а они који га нису прихватили бивали су или уништени или маргинализовани. То се у Београду највише односило на грађански слој, коме и сам Крстић припада,³⁴ те стога његове белешке неретко звуче као посвета старим Београђанима. „Нове људе” аутор доживљава као параноидне психотичаре, који се, за разлику од клиничких психотичара, не фиксирају на појединца као „кривца”, већ на целу друштвену групу („Јевреје”, „Србе”, „класне непријатеље” и сл.), и сходно томе их третирају.³⁵ Можда је овако оштар став проузрокован тиме што Крстић психолошким методом покушава да објасни феномене који нису само психолошки, него и социолошки, историјски и филозофски? Прогон и истребљивање појединих друштвених група није специфичност двадесетог века, а немогуће је целу историју свести на испољавање патологије.

Осим савремених идеологија и једна од темељних нововековних идеја је била предмет критичког промишљања у овом дневнику: „... Оно што се назива ’хуманизмом’ у нашем добу стварно је изопачени антички мит о човеку као извору сопствене судбине, који је преко Ниче-

³² Крстић..., с. 173.

³³ Крстић..., с. 50.

³⁴ Ова позиција носи ризик пристрасности, коме аутор настоји да се одупре: „... Упозоравам себе да у затицању режима и његовог духа у ружним стварима и догађајима не ликојем, срећан зато што сам у томе успео. Због бојазни да могу да будем злурад и осветнички бележим и оно што није значајно или је, макар, делимично са моје стране исконструисано, понешто и прескочим у запажању или прећутим у објашњењу. ...” Крстић..., с. 406.

³⁵ Крстић..., с. 44–64.

овог 'натчовека' или Маркс-Енгелс-Лењин-Стаљиновог 'човека нарочитог кова' ушао у све савремене тоталитарне идеологије. ..."³⁶ Тај „нови човек” има два лица, али ни оно које је мало боље маскирано не измиче психологу: „... Просто су наивне претпоставке у отвореним друштвима, где се психологија несметано развија, да савремена огромна институционална машинерија тамо не поприма атрибуте магијске моћи и да није у стању да замењује или изопачује реалност или личности људи...”³⁷ Крстићева психолошка скица личности и појава двадесетог века изразито је онеспокојавајућа, посебно ако се има у виду да је он многе теме тек дотакао и да би свака од њих могла отворити читаву истраживачку област: о психолошким претпоставкама и последицама модерних идеологија, о вредносном систему европског друштва, о односу појединаца – колектива, о стању науке и о будућности друштва европског типа.

О историји

Један од разлога због кога је историчару овај дневник посебно занимљив јесте немали простор који аутор посвећује настојању да разуме прошлост. Иако Крстић није професионални историчар и изражава се у облику дневника, који подразумева одређену слободу, његова размишљања нису ирелевантна за историјску науку. Потребно је са стручног становишта коментарисати и такве текстове, јер и они, на свој начин, учествују у формирању историјске свести. Ако би се наука бавила само ускостручном литературом, запоставила би огроман простор на коме би митска свест могла несметано да буја, све док уверења не би потпуно истиснула метод, а тврдње знања. Упркос примедбама које му се могу ставити, Крстићев дневник је у бољем делу ванстручне продукције. Осим тога, мишљење некога ко по образовању и професији није историчар може да буде драгоцен коректив за саме историчаре, може да отвори нове теме или да неки стари проблем постави на нови начин и тиме подстакне историјску науку да трага у смеру који би иначе био запостављен. Крстићеве *Психолошке белешке* пружају обиље материјала и могућности за такав приступ.

Он најчешће анализира неко кључно време, догађај или личности опште и националне историје (нарочито у вези с настанком, сломом и обновом Југославије),³⁸ али понекад зађе и у област методологије историјске науке: „... Основно методолошко ограничење писаца скорашње

³⁶ Крстић..., с. 214.

³⁷ Крстић..., с. 219.

историје у затвореним друштвеним системима (на други начин и у отвореним друштвима) састоји се у развоју односа према идеологији и институционалној хијерархији, а не према реалности... Пре или касније, сусрет са реалношћу мора се одиграти и лако је замислити какав ће то бити страховит судар са самим собом...”³⁹ Запажање је тачно, уз примедбу да је реч о ограничењу које долази изван науке, из политичке сфере, и погађа пре свега „историчаре” који су заточници неке идеологије. Од развијеног и доследно спроведеног научног метода може се очекивати не само да делује корозивно на идеолошке матрице⁴⁰ већ да утиче и на очување интегритета личности истраживача који га примењује. А не треба искључити ни постојање треће категорије, људи који историју пишу у духу идеолошких захтева, свесни да је реалност ипак другачија. Такви вероватно неће доживети никакав „судар са самим собом”, али од њих не треба очекивати ни вредна научна дела.

Међу квалитете књиге треба поменути и то што Крстић свом читаоцу више пута скреће пажњу на неки нетипичан или неочекиван историјски извор (или његов нестанак). Тако се може сазнати да је „... Д. Ђосић... у писању *Корена* користио и архиве Удбе...”⁴¹ да су након рата уништавани филмови, чак и уникати, „... да би се добиле сировине за 'индустријализацију' ...”,⁴² али и да се телевизијске рекламе, речник ТВ Дневника, новински мали огласи, праћење кретања тиража неког листа у зависности од тема којима се бави или избора страног језика у основној школи могу користити као добар материјал за психолошке анализе.⁴³ А зашто не и као извори за друштвену историју?

Слутећи какав сазнајни потенцијал ту лежи, Крстић резигнирано констатује да проблем односа психологије и историје „... уопште и није разматран у стручној литератури и нема академски статус. ...”⁴⁴ То можда важи за психологију. Са своје стране историјска наука је одавно закорачила на тај терен и убрала изузетне плодове, о чему постоји и

³⁸ Нпр.: Крстић..., с. 85–87, 95–99, итд.

³⁹ Крстић..., с. 152–153. Тако на с. 315. Крстић пореди домаћу и инострану литературу о војним операцијама на тлу Југославије током Другог светског рата, у корист ове друге.

⁴⁰ Модерни идеолошки системи су у суштини *утопије*, а основна карактеристика утопија је да су *антиисторијне*, јер игноришу временски фактор у историјском процесу и нуде *мијску* слику света. Види: Милорадовић, Горан, „Проналазак инжењера Замјатина, односно покушај дефинисања појмова утопија, антиутопија, дистопија и научна фантастика на основу њиховог односа према историјском процесу”, *Књижевна реч*, бр. 452–453, 10–25. јануар 1995, с. 3–4.

⁴¹ Крстић..., с. 232.

⁴² Крстић..., с. 137.

⁴³ Крстић..., с. 136–138, 262–263, 364–365, 368–370.

⁴⁴ Крстић..., с. 234.

немала библиографија.⁴⁵

Али Крстић зна и да погрешити у процени вредности неке врсте извора. Поричући, током једне расправе, вредност докумената институционалне провенијенције насталих у време комунистичке власти у Југославији, он каже: „... тај начин доказивања садржаја... не вреди... у тим доказима нема никакве легалности јер су управо они највише фалсификовани. Све наше институције су корумпиране и све што оне производе је лажно. ...”⁴⁶ Али „легалност” није исто што и аутентичност и веродостојност. Документе историчар може да подвргне критичком методу (а то је и сам Крстић учинио!) и из њих извуче садржај који сматра вредним, упркос тенденцији његовог састављача. Извори за савремену историју, у принципу, *нису фалсификовани*, они *јесу* производ рада одређених институција, и чак и када (свесно или несвесно) искривљују слику стварности, они дају *истинитије* податке о нечему, па макар то био један лажљиви режим.

Далеко већи проблем јавља се у области филозофије историје, односно на релацији субјект (Крстић)-савремени ток историје. Он као да не може (или не жели?) да схвати и прихвати ближу прошлост: „... Тоталитарне идеологије нашег времена јавно су прокламовале да ће 'преуредити' биће и историју човека и извршиле су насиље и над једним и над другим. ... Пркосећи трансцендентној моћи, отворена друштва подједнако су доприносила *изојачењу природног шокa историје*, отвореном као могућност од стране трансцендентних сила...”⁴⁷ Или: „... морају (се) упутити нека питања и самој историји. Откуда тај њен *иређуларан, парадоксалан ход*? Било је много морбидности и перверзија у наступу тоталитарног духа нашег времена, али онда и сама *историја* у

⁴⁵ Захваљујући радовима француске школе анала (Лисјен Февр, Жорж Диб), најкасније од тридесетих година двадесетог века овај мултидисциплинарни приступ се може сматрати теоријски утемељеним и методолошки релевантним, бар што се тиче историјске науке (види: Mitrović, Andrej, „Istorijska nauka i psihologija”, *Treći program*, proleće 1971, с. 405–426). За четврт века, колико је прошло од настанка Крстићевих бележака, интересовање за психоисторију је осетно нарасло (види *Web Directory of Psychohistory Links*, <http://www.geocities.com/RainForest/Vines/6074/psyhohis.ht>), а своју делатност нарочито је развила америчка школа Лојда де Моза (Lloyd de Mause), о чему види сајт Института за психоисторију (*The Institute for Psychohistory*, <http://www.psychohistory.com>). Уз уважавање чињенице да српску историографију, поред осталог, карактерише и дисконтинуитет, треба поменути да је први такав покушај код нас учињен још пре 160 година (види: Јовановић, Мирослав, „Један заборављени међаш – Преглед битке Косовопољске...” Василија Суботића или прва Српска психоисторија”, *Годишњак за друштвену историју*, год. II, св. 2, 1995, с. 241–259), али интерес до данас није сасвим престао (види: Adamović, Vladimir, *Od vlasti do paranoje: psihobiografija J. V. Staljina*, Beograd 1987).

⁴⁶ Крстић..., с. 218.

⁴⁷ Крстић..., с. 234. (курзив Г. М.)

својој феноменологији *мора бити морбидна и перверзна. ...*⁴⁸ Крстић персонализује и морално вреднује нешто што објективно постоји и што је вредносно неутрално – историјски ток. Али историја као процес није подложна таквом поступку, није она ни исправна ни погрешна, ни добра ни зла, ни болесна ни настрана: такво може бити само нечије виђење историје и вредновање поступака њених „актера”.

Како је дошло до те грешке? Један од узрока лежи у томе што је Крстић сазнавању и тумачењу историје приступио са становишта својих моралних критеријума. То је, потом, довело до продора емоција у сазнајни поступак. На пример, он је дубоко повређен, огорчен и згађен „моралним издајством”⁴⁹ западних савезника према његовом народу и целој источној Европи, коју су препустили Совјетима, као да су они могли и били дужни да поступе другачије. А зашто би? Испуњење интереса, чему сви међународни субјекти теже, не ограничавају моралне норме, већ физичке препреке, а критеријум успеха у политици није етичност, већ ефикасност.

Крстићево схватање историје и морала може се назрети и из његовог мишљења да „... У претходној историји (тј. пре пада Србије под Турке, Г. М.) побеђивао је бољи горег. ...”⁵⁰ Та чињенично неутемељена генерализација изражава Крстићево схватање правде и став да би историја требало да буде праведна, а не спознаја неке историјске законитости коју он овде износи. Стиче се утисак да би Крстић хтео да се оно што он сматра исправним заиста и дешава у историји. Тада би она њему била схватљива, тј. „рационална”. Пошто то није тако, „... Мало је од онога што се догодило 'логично', с обзиром на логику класичне историје... Србија са Југославијом је само добар пример размахнуте ирационалности која је у нашем времену харала светом...”⁵¹ Та Крстићева размишљања о историји добра су илустрација замене сазнања хтењем (види мото).

А зашто би историја требало да буде праведна? Зато јер је она за њега под контролом „трансцендентних сила” (Бога). То је вероватно и разлог што он персонализује историју, тј. не би Крстић „упутио нека питања” историји, него Богу! То што он описује као да је „природни” ток историје устукнуо пред „настраним” значи да сматра како нас је (човечанство) ђаво узео под своје. Јер ко би био трећи учесник у таквој

⁴⁸ Крстић..., с. 261. (курзив Г. М.)

⁴⁹ Крстић..., с. 103, опширније о овој теми с. 102–108.

⁵⁰ Крстић..., с. 379. Али, на победу у рату утичу разни фактори (бројност, домишљатост, организација, тактика, дипломатска припрема, техника итд...), а не само моралне или „духовне и културне вредности” (исто).

⁵¹ Крстић..., с. 102.

пројекцији историјског процеса? Можда је антрополошки оптимизам, који хришћанско схватање човека садржи, разлог што Крстић, када га историја брутално лиши основе за оптимизам, запада не само у песимизам него и у сазнајни проблем?⁵²

Мора се закључити да су овде, услед деловања историјских околности, морални, филозофски и верски назори осујетили сазнајни поступак.⁵³ Иако аутор тежи логици и разуму у сазнавању прошлости и позира се на њих, он, у крајњој линији, не успева да их досегне. Не успева да историју двадесетог века третира равноправно са другим њеним периодима, као њихову последицу (која се не може променити интервенцијом у прошлости, већ једино у будућности), и као узрок будућних збивања (који може бити и ирационалан, али мора бити рационално објашњив). Такође, стиче се утисак да историјски значај свог народа понекад пре-наглашава и да његовој историји даје улогу огледала опште историје. Историја је, упркос неким привидним сличностима, увек „премијерна“ и „уникатна“, а при покушајима њеног разумевања аналогичности и генерализације пре могу бити на сметњи него од користи. Као да су тенковске гусенице, газећи границе европских држава, кидале и неке fine нити у сазнајном апарату људи који су то доживели. Али иако та размишљања о историји спадају међу слабије странице дневника, то не значи да су бескорисна, јер ако ништа друго, дају одличан материјал за анализу неких психолошких последица комунизма.

⁵² Антрополошки оптимизам није ексклузивно хришћански, он се може идентификовати и унутар марксизма (на специфичан начин чак и у његовој болшевичкој варијанти), али историјска реалност пре указује на двојност људског карактера, која се може изразити паровима: склоност ка слободи, али и неслободи; креативност, али и деструктивност... итд. О овој теми види више у: Stojanović, Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd 1995, с. 226–232, (одељак *Ljudska priroda i istorija*).

⁵³ Филозоф Агнес Хелер сматра да постоји шест ступњева историјске свести, а *прећи с њима* назива *свест о нерефлектованој ошћиној*. То је хришћанско схватање историје, по коме „... Историја људских бића (човечанства) уређена је од почетка до краја (стварање-пад-искупљење-страшни суд)... Свест о нерефлектованој универзалности јесте свест о идеалности (у смислу да та свест не прибегава емпијском). ...“ (Heler, Agnes, *Teorija istorije*, Beograd 1984, с. 41, курзив А. Х.). Нису ли Крстићева размишљања о историји производ раскорака у коме се нашао, раскорака између идеалног, које је усвојио васпитањем и образовањем и стварности двадесетог века када, по Хелеровој, преовлађује *шестии с њима*, или *конфузија историјске свести*: „Збрка историјске свести као општа појава почиње са Првим светским ратом, а појачава се са трауматским искуствима Другог светског рата, Холокауста, Хирошима и Гулага...“? (исто, с. 58).

Сличан раскорак између „позитивног, јасног и самоувереног становишта касног викторијанског доба...“ (1896. године) и речи које „... одражавају пометеност и растројени скептицизам бит генерације...“ (1957. године) констатује и историчар Едвард Халет Кар. Види: Kar, Edvard Halet, *Šta je istorija?*, Чачак – Београд 2001, с. 10, 11.

Онај кога занимају извори за историју Југославије друге половине двадесетог века мора констатовати да, осим што доступна грађа институционалне провенијенције не покрива цео тај период, мемоарска грађа, која би могла да послужи као допуна, умногоме је једнострана. У новије време сведоци смо праве поплаве мемоарске и дневничке литературе, али њени аутори су углавном људи „из система“, те су њихова запажања и размишљања нужно одређена том чињеницом. Виђење некога ко је, макар интимно, био „са друге стране“ може да послужи као важан противтег у одвагању шта се то уистину збило. Штета је што та врста литературе није масовнија, јер шири спектар мишљења која имају критички однос према прошлости омогућио би и њену тачнију реконструкцију. Евентуално даље објављивање Крстићевог дневника било би вероватно прилог у том правцу, али би захтевало и један стручнији приступ. Наиме, уз похвале *Савременој администрацији* што се одлучила да ту књигу објави, мора се приметити да она врви од озбиљних штампарских грешака, које читаоца често доводе у дилему шта је смисао написаног, а велики недостатак представљају и непостојање индекса личних имена, географских назива и стручних појмова, те критичког коментара текста, који би његову употребу знатно олакшали.